

УДК 316. 277

ОЛЕКСАНДР ШУЛЬГА,

кандидат соціологічних наук, молодший науковий співробітник відділу теорії та історії соціології Інституту соціології НАН України

З приводу вживання терміна “феноменологічна соціологія”: аргументація “за”

Анотація

Статтю присвячено вживанню терміна “феноменологічна соціологія”. Автор розглядає аргументацію вчених, які виступають за правомірність цього терміна. У перебігу аналізу виокремлено кілька схожих для прихильників терміна “феноменологічна соціологія” груп аргументацій, включно зі спробами знайти спільні методологічні позиції між класиками соціології і феноменологією, обґрунтувати етнометодологію як реалізацію феноменології в соціальних науках, а також намаганнями презентувати різні “феноменологічні” соціології.

Ключові слова: феноменологічна соціологія, феноменологія, етнометодологія

Вступ

Феноменологічний підхід у соціології досі є одним із незавершених теоретичних проєктів. Можна сказати, що головною проблемою цього великого проєкту став характерний для більшості феноменологів надмірний зсув аналізу із розвитку категоріально-поняттєвого апарату даного підходу, фундаментальних досліджень у цій царині на спеціально-соціологічні ба навіть на прикладні дослідження із використанням феноменологічної методології. Останнє, звісно, можна виправдати прагненням прихильників даної методології довести її життєздатність і спростувати звинувачення в абстрактності, відірваності від соціологічної практики. Проте сама феноменологічна методологія — далеко не сформована система, котра з необхідністю

потребує переосмислення й удосконалення. Понад те, вживання самого терміна “феноменологічна соціологія” уже таїть у собі некритичне ставлення до основних постулатів, прийняття їх без питань, проти чого, власне, і бореться феноменологічна методологія. Залежно від ставлення до цього питання можна виокремити два табори: ті вчені, котрі говорять про абсурдність даного терміна, про неможливість існування “феноменологічної” соціології, і ті, хто вважає цей термін правомірним. Розгляду аргументації прихильників терміна “феноменологічна соціологія” і буде присвячено нашу статтю. Таке завдання тим важливіше, що ставлення до використання зазначеного терміна, по суті, є вирішальним у позиції з приводу взаємозв’язків феноменології і соціології. Можна навіть назвати роль цього терміна не лише методологічною, а й деякою мірою світоглядною. Забігаючи наперед, зазначу, що фактично існують два великі табори: “англомовний” і “німецькомовний”. Представники першого вільно користуються терміном “феноменологічна соціологія” й аргументують його застосування, тоді як другі — переважно його уникають і критикують.

Якщо ж подивитися на сучасну українську соціологію і вживання в ній терміна “феноменологічна соціологія”, можна побачити повне його домінування, коли йдеться про релевантний підхід у соціологічному теоретизуванні. Це підтверджують і публікації з даної тематики¹.

Ризикну припустити, що широке вживання терміна “феноменологічна соціологія” спершу в радянській, а потім і в пострадянській соціології переважно ґрунтувалося саме на некритичному сприйнятті цього терміна і, можливо, зумовлювалося недостатнім доступом до релевантної літератури: праць Альфреда Шюца, його учня Томаса Лукмана, а також інших представників феноменологічного руху, залучених у полеміку з цього приводу².

Проте у західній соціології відбулася справжня полеміка з приводу даного терміна. Умовно розподіливши прихильників вживання терміна “феноменологічна соціологія” на кілька груп, залежно від логіки використовуваної ними аргументації, розгляньмо їх далі в такому ракурсі.

Класики соціології як “протофеноменологи”

Одним зі способів виправдати використання терміна “феноменологічна соціологія” є реінтерпретація спадщини класиків соціології й віднесення їхнього аналізу, принаймні, до “протофеноменологічного”.

¹ З-поміж праць соціологів див.: [Бурлачук, 2008], мої попередні публікації (напр.: [Шульга, 2007]), публікації російських учених (напр.: [Руткевич, 1990]). Серед праць вітчизняних філософів див.: [Кебуладзе, 2004]. Крім того, програми релевантних спецкурсів у вітчизняних університетах і ВНЗ близького зарубіжжя дістають назву саме “Феноменологічна соціологія”, а не, скажімо, “Феноменологічний підхід у соціальних науках”.

² Ще одним чинником можна назвати переклад збірки “Нові напрями в соціологічній теорії”, включно зі статтею Філіпсона “Феноменологічна філософія і соціологія” (див.: [Філіпсон, 1978]).

Найсміливішу і, без сумніву, найбільш спірну спробу такого штибу обґрунтування здійснив Едвард Тиріак'ян. Він послідовно згадує в даному ключі Макса Вебера і його метод *Verstehen*, котрий безперечно сильно вплинув на розвиток феноменологічного напрямку в соціології, — саме методологія М. Вебера поряд із трансцендентальною феноменологією Е. Гусерля і прагматичним підходом В. Джеймса послугувала основою для розроблення А. Шюцем його “конститутивної феноменології природної настанови”. Через зв'язок феноменології і системи Вебера Тиріак'ян намагається також знайти точки дотику підходу Г. Зіммеля і феноменологічного аналізу. “Близькість підходу Зіммеля до феноменологічного аналізу, — пише Тиріак'ян, — очевидна в таких взаємозалежних елементах його соціології: (а) чистий опис соціального феномену, що (б) редукує їх до сутнісних характеристик у термінах (с) значимих сутнісних компонентів, що мають несоціальну природу. Зіммель не цікавився емпіристським, позитивістським підходом, в якому генералізації можуть бути зроблені тільки після ретельно контрольованих експериментів, але радше у витонченому прямому “розумінні” форм, що лежать в основі множини, на перший погляд, різних феноменів. Його дослідження були переважно аісторичними, проте його методологія перетинається із Веберовою, оскільки обидва робили першочерговий акцент на суб'єктивній категорії *Verstehen*” [Tiryakian, 1965: p. 680].

У такому самому дусі автор намагається залічити до протофеноменологів і Еміля Дюркгайма. Едвард Тиріак'ян визнає, що, на перший погляд, цей класик належить до позитивізму. Однак насправді Дюркгаймів аналіз доволі близький до феноменологічного. Так, принцип Дюркгайма “розглядати соціальні факти як речі”, на думку автора, є аналогією Гусерлевого гасла “назад до речей”. Пояснюючи свою позицію, Е. Тиріак'ян указує, що “взяття в дужки суджень”, яке, відповідно до Гусерля, тільки й могло надати валідні дані, є аналогією соціологічного правила Дюркгайма.

Феноменологічний слід автор убачає також в одній із головних праць Еміля Дюркгайма. “Дюркгаймів імпліцитно феноменологічний підхід, що розкривав шари соціальної реальності, розташовані одне за одним, починаючи з її явних проявів і до сутнісних характеристик, чітко проілюстрований у його відомій праці “Самогубство”, — пише Тиріак'ян. “Поверхові” прояви суїциду зумовлюють його присутність як соціального феномену; ці об'єктивні, кількісні чинники згодом феноменологічно “редуються” до шарів, що лежать в основі соціальної структури, в якій відбувається акт суїциду, і, зрештою, значення акту є вкоріненим у психологічному зв'язку між індивідом і його соціальним оточенням (властивим даній людині)” [Tiryakian, 1965: p. 681].

Однак вказівкою на зв'язок систем М. Вебера, Г. Зіммеля або Е. Дюркгайма Тиріак'ян не обмежується. До протофеноменологів він відносить і Пітирима Сорокіна, бо вважає, що аналіз П. Сорокіна “феноменологічний за духом: його акцент на розкритті смислів і “редукуванні” макросоціокультурних систем до їхніх сутнісних характеристик паралельний із Гусерлевим зосередженням на інтенціональності й редукції феноменів до їхніх сутнісних значень (poemata)” [Tiryakian, 1965: p. 683]. Таким чином, підхід П. Со-

рокіна схожий із Гусерлевим аналізом і вже згадуваним Дюркгаймовим, і обидва підходи можна віднести до екзистенціально-феноменологічного підходу.

Поряд з уже згаданими класиками соціологічної думки, Едвард Тиріак’ян вважає належним до феноменологічної перспективи ще одного — Талкота Парсонса. Передусім сюди належить Парсонсова “теорія дії”. “Парсонсовий феноменологічний підхід, — гадає Тиріак’ян, — також вельми очевидний у його дискусії про культуру як відносну систему “значень”, котрі не є властивостями фізичних об’єктів, а радше функцією сприйняття. Отже, в її основних формах система координат дії є моделлю соціального існування з акцентом на інтерсуб’єктивності, самореалізації через інституціональний моральний порядок, “відкритості” актора світові, актора як чуттєвої істоти (а не раціоналістичного створіння). Таким чином, це повною мірою подібно до концепції екзистенціальної феноменології як філософського фундаменту загальної соціологічної теорії” [Tiryakian, 1965: p. 686].

Як уже зазначалося на самому початку, така спроба приписати класиків соціології до феноменологічної традиції спричинилася до вельми бурхливої реакції. Так, Джирі Коладжа вказує на некоректність порівняння Гусерля і Дюркгайма, оскільки “крім ... схожостей, одначе, залишається важлива відмінність стосовно онтологічного статусу феноменів, що їх вони вивчали” [Kolaja, 1966: p. 258].

Німецький соціолог Ілля Шрубар спробує Едварда Тиріак’яна та його послідовників, котрі “з ледь не імперськими претензіями оголошували кожного, хто зробив собі ім’я в соціології від початку століття, попередниками “феноменологічної” соціології” [Srubar, 1984, p. 163], називає “цікавими”, але не підтримує такої аргументації¹.

Проте ще більш різку критику на адресу концепції Едварда Тиріак’яна зустрічаємо в одного із класиків феноменологічного підходу в соціології, безпосереднього учня Альфреда Шюца — Пітера Бергера. Першою чергою П.Бергер вважає сумнівним існування “екзистенціально-феноменологічної традиції”. І ще більш сумнівним видається йому термін “феноменологічна соціологія”. М.Шелер і К.Мангайм, яких Е.Тиріак’ян приписує до неї, на думку П.Бергера, відійшли від феноменології у своїх пізніх працях. Водночас А.Шюца, котрий насправді застосував феноменологію у сфері соціології, Е.Тиріак’ян згадує лише мимохідь.

Основною претензією П.Бергера можна вважати те, що Е.Тиріак’ян намагається обґрунтувати “феноменологічність” тих учених, які ніколи не асоціювалися з феноменологією й у своїх методологічних підходах були досить далекі від неї. І завершує свій відгук на статтю Е.Тиріак’яна, де викладена його концепція екзистенціальної феноменології і вжито термін “феноменологічна соціологія”, П.Бергер дуже уїдлигим висновком: “Кожен у серці своєму є екзистенціальним феноменологом, а відтак — претендентом

¹ Єдиним автором, котрий, на думку і Тиріак’яна, і Шрубара, є яскравим представником феноменологічної соціології в першій половині століття, був Альфред Фіркандт, котрого обидва вчені називали “феноменологічним соціологом par excellence” [Srubar, 1984: p. 179]. Див.: [Vierkandt, 1923; 1926].

на великий теоретичний синтез. Або майже кожен. Крім деяких невідомих “позитивістів”, єдиний, хто “поза”, — це Фройд. Цікаво, чому? Певен, за Тиріак’яновим методом тлумачення можна показати, що Фройдове лібідо “насправді” — це феноменологічна інтенціональність” [Berger, 1966: р. 260].

У своїй відповіді на критику (передусім з боку П.Бергера) Е.Тиріак’ян продовжує обґрунтовувати плідність свого підходу і необхідність шукати феноменологічні зв’язки у працях цілої низки класиків соціології, включно з М.Вебером, Е.Дюркгаймом та іншими. “Я можу лише повторити, — відповідає Тиріак’ян, — що головною метою моєї статті було показати, що смислову схожість можна віднайти в теоріях багатьох соціологічних персоналій, що ця схожість може надалі дістати логічне обґрунтування в широкій перспективі екзистенціальної феноменології і що такий розгляд дає відповідну точку на шляху до всебічнішої теорії соціального існування” [Tiguan, 1966: р. 262].

Очевидно, що учасники дискусії стоять на абсолютно різних методологічних позиціях і в результаті полеміки кожен залишився при своїй думці, анітрохи її не змінивши.

Ще одним ученим, котрий чимало часу приділив обстоюванню “феноменологічної соціології”, є Джордж Псатас. У своїй книжці “Феноменологія і соціологія” [Psathas, 1989] він також відносить до протофеноменологічної традиції багатьох учених. Щоправда, Е.Дюркгайм і П.Сорокін не входять до їх числа. Разом із тим у разі історичного екскурсу в сутність питання згадуються імена М.Вебера, чії праці є, на думку Дж.Псатаса, “префеноменологічними”, та Г.Зіммеля, чії праці характеризуються як феноменологічні за методом і духом. Крім того, вчений називає імена М. Шелера, К.Мангейма, В.Джеймса, Ч.Кулі, У.Томаса, Дж.Г.Міда.

Однак, на відміну від Е.Тиріак’яна, Дж.Псатас від початку наголошує, що “має на меті не “оголосити” всіх цих мислителів належними до феноменологічної соціології, але радше показати, що в соціальній теорії існує багата традиція розгляду проблем, до яких феноменологія також звертається” [Psathas, 1989: р. 2].

Дж.Псатас убачає у феноменологічній соціології евристичний потенціал не лише для мікросоціологічного аналізу. Феноменологічний аналіз можна застосувати також для вивчення соціетальних явищ. Застосування феноменологічного методу в соціальних науках, зокрема в соціології, передбачає, за словами Дж.Псатаса, вихід за межі природної настанови й перегляд усього повсякденного досвіду. Феноменологічна соціологія, на думку Дж.Псатаса, дає змогу по-новому подивитися на проблеми вивчення соціальної реальності. Важливо зазначити, що вчений не протиставляє “феноменологічну соціологію” “нормальній”, тобто ґрунтованій на позитивістській чи неопозитивістській методології в широкому сенсі цього терміна. Понад те, Дж.Псатас переконаний, що “феноменологічна соціологія” із необхідністю має бути усвідомлена і прийнята соціологічним мейнстримом і, таким чином, влитися в “нормальну” соціологію, оскільки дає змогу значно розширити пізнавальні можливості традиційної соціології.

Переформулювання предмета соціології

Ще однією лінією аргументації існування “феноменологічної соціології” є подання соціології як науки, спрямованої на розуміння повсякденного життя. Один із представників такого підходу — Джек Дуглас, котрий усіяко наголошує, що, на відміну від “абсолютистської соціології”, феноменологічна соціологія (або, як він стверджує, “феноменологічні соціології”) передусім має займатися вивченням повсякденних проявів людської діяльності.

При цьому важливо аналізувати їх у контексті ситуацій, в яких вони відбуваються, і “розуміти” смисл цих феноменів, яким їх наділяють самі актори. “Принцип цілісності ситуації, — наголошує Дж.Дуглас, — є специфічною формою більш загального принципу контекстуального визначення соціальних подій, який у різні способи включений в усі феноменологічні соціології і який чимало з них... прийняли як базовий принцип феноменологічної соціології” [Douglas, 1970: p. 37].

Саме акцент на вивченні феноменів у прив’язці до ситуації і спроба пояснити “трансситуаційність” знання відрізняють “феноменологічні соціології” від “абсолютистських соціологій”, до яких Дж.Дуглас відносить, прирізом, структурний функціоналізм. Понад те, різні способи відповіді на питання ситуаційності і трансситуаційності відрізняють “феноменологічні” соціології одну від одної¹.

Етнометодологія як міст між феноменологією і соціологією

Курт Вольф пропонує свій варіант розв’язання проблеми співвідношення феноменології і соціології. Він не намагається оголосити Макса Вебера, Еміля Дюркгайма та інших класиків соціології протофеноменологами. Він також не вживає термін “феноменологічна соціологія”, коли говорить про можливість об’єднання феноменології і соціології. Підходом, що їх об’єднує, він вважає етнометодологію.

У цьому зв’язку він особливо вирізняє теоретичну систему Альфреда Шюца, котрий багато часу присвятив тому, щоб показати важливість феноменології Едмунда Гусерля для соціальних наук загалом і для соціології зокрема. Своєю чергою, спадщина Альфреда Шюца послугувала підґрунтям для розроблення системи Гарольда Гарфінкеля, котру той назвав етнометодологією². Тому у своїй статті “Феноменологія і соціологія” він намагався “подати етнометодологію як розвиток феноменології, особливо Шюцевої, у соціології або соціальних науках...” [Wolff, 1978: p. 540].

¹ Так, говорячи про різні версії феноменологічної соціології, Дж.Дуглас зазначає, що спадщину А.Шюца слід радше розуміти як філософські, а не соціологічні праці. Тоді як етнометодологія Гарольда Гарфінкеля належить до “феноменологічних” соціологій.

² Нагадаю, що, за словами самого Г.Гарфінкеля, сам термін “етнометодологія” був уведений ним для позначення вивчення повсякденних практик соціальних акторів, при цьому префікс “етно” покликаний підкреслити, що актори використовують загальнознавче знання спільноти, до якої вони належать. Див.: [Garfinkel, 1974].

Зазначу також, що на важливу роль праць Гарольда Гарфінкеля вказував і згадуваний вище Едвард Тиріак'ян, який стверджував, що, “напевно, соціологом, котрий був найактивнішим у розробленні феноменологічної соціології, є Гарольд Гарфінкель” [Tiryakian, 1965: p. 678].

Тлумачення етнометодології як реалізації феноменологічного проекту в соціології було і залишається досить частим. Однак можна заперечити, що проєкт етнометодології Г.Гарфінкеля навряд чи можна вважати еволюцією “конститутивної феноменології природної установки” А.Шюца, особливо якщо уважно розглянути акценти аналізу, властиві одному й іншому вченому.

Спроби класифікації

Серед тих, хто намагається обґрунтувати феноменологічну соціологію шляхом класифікації, можна передусім назвати Гельмута Вагнера. У своїй класифікації наявних соціологічних теорій, що їх він розбиває на три великі класи (позитивні соціологічні теорії, інтерпретативну соціологію і ненаукові, або оцінні, соціальні теорії), Г.Вагнер виокремлює підклас “Соціальна феноменологія”, в якому крім феноменологічної соціальної психології і теорії релігійного досвіду присутня “феноменологічна соціологія”. “Деякі “символічні інтеракціоністи”, – пише Г.Вагнер, – також приділяють увагу когнітивним процесам, через які індивід сприймає і конструює соціальний світ навколо себе. Інверсія процедури символічного інтеракціонізму конститує четвертий різновид інтерпретативної соціології. Його слід назвати соціальна феноменологія.

Цей підхід має справу з універсальними, за зовнішнім виглядом, ментальними формами і процесами свідомого переживання, сприйняття і прийняття тих аспектів соціального універсуму людини, що конституують не тільки її “знання” міжособистісних відносин, а й “значення” її соціального досвіду. Центральним для соціальної феноменології є досвід інтерсуб’єктивності: люди не лише взаємодіють один з одним, вони “розуміють” один одного” [Wagner, 1963: p. 740]. Найяскравішим представником цього підходу вчений називає Альфреда Шюца.

Куди докладнішою є спроба класифікації, здійснена Джеймсом Гіпом і Філіпом Ротом. Вони розпочинають свою аргументацію з того, що всі спроби вже згаданого Тиріак'яна пов'язати ідеї класиків соціології і феноменологічну методологію, а також запропонована Дж.Дугласом опора на спадщину Е.Гусерля, не є продуктивними і ведуть у хибному напрямку. Понад те, “...феноменологічна соціологія в тому смислі, в якому її уявляв Гусерль, є вельми проблематичною... Насправді деякі соціології, що були названі феноменологічними ближче за духом, якщо не за літерою, до феноменології, ніж відповідні положення її фундатора. Що вирізняє ці соціології ... те, що вони не містять вимог і не претендують на те, що вони є або подібні до Гусерлевої феноменології” [Hepp, Roth, 1973: p. 361].

Вчені виокремлюють чотири типи феноменологічних соціологій. При цьому вони зазначають, що ця типологія є надто довільною.

Перший тип Дж.Гіп і Ф.Рот умовно відносять до феноменологічного, оскільки він пов'язаний із феноменологічно-філософським підходом. Для

представників першого типу властивий примат свідомості та суб’єктивного смислу при інтерпретації соціальної дії. Разом із тим такі проблеми, як інтерсуб’єктивність або природна установка, не розглядаються представниками першого типу, до яких належать В.Джеймс, Ч.Кулі, Дж.Мід, М.Вебер.

Другий тип, на відміну від першого, вже прямо належить до феноменології. Соціологію, ґрунтовану на феноменології, Дж.Гіп і Ф.Рот відносять першою чергою до праць Альфреда Шюца. При цьому вони визнають, що сам Шюц називав свій підхід “конститутивною феноменологією природної настанови”. У фокусі інтересу цієї соціології: інваріантні структури життєсвіту, системи релевантності, типізації, інтерсуб’єктивність і природна настанова. На думку вчених, другий тип феноменологічної соціології (система А.Шюца) дістав найадекватнішого продовження у праці П.Бергера і Т.Лукмана “Соціальне конструювання реальності” [Berger, Luckmann, 1966] і праці Буркарта Голцнера “Конструювання реальності в суспільстві” [Holzner, 1968].

Третій тип, що його виокремлюють Дж.Гіп і Ф.Рот, також ґрунтується на вивченні життєсвіту. Проте його ці вчені відносять до радикалізованої версії рефлексивної соціології А.Гоулднера. Подібно до другого типу, у фокусі аналізу в третьому типі феноменологічної соціології також інтерсуб’єктивність і природна настанова. До цього типу належать праці Дж.О’Ніла [O’Neill, 1985], Д.Сміта [Smith, 1974] і А.Сікурела [Circourel, 1968], хоча зазначається, що між даними вченими існують суттєві відмінності.

Четвертий тип феноменологічної соціології, на думку Дж.Гіпа і Ф.Рота, становить етнометодологія. Вчені уточнюють, що під цим типом вони розуміють систему Г.Гарфінкеля. Етнометодологія має тісний зв’язок як із феноменологією, так і з соціологією. При цьому її царина вивчення відрізняє її від обох. Так, і феноменологія, і етнометодологія “бере в дужки” досліджувані нею об’єкти й у такий спосіб долає природну настанову, некритичне сприйняття соціального світу. Разом із тим, як зазначають автори, редукції, здійснювані феноменологією й етнометодологією, передбачають різні результати. Після редукції для феноменолога досліджувані об’єкти постають об’єктами безпосередньо свідомості — як результат інтенціональних актів свідомості, тоді як для етнометодолога після редукції вони зводяться до процедур інтерпретації, “через які цей (соціальний. — *О.Ш.*) світ стає зібраним і завершеним у конкретних, неперервних соціальних ситуаціях” [Hepp, Roth, 1973: p. 363].

Таким чином, Дж.Хіп і Ф.Рот при обґрунтуванні “феноменологічної соціології” пішли іншим, ніж Е.Тіріак’ян, шляхом. Вони не відносять класиків соціології і їхні підходи до феноменології. Подібно до Дугласа, ці вчені пропонують концепцію не однієї, а одразу кількох феноменологічних соціологій. Водночас самого Дугласа вони критикують за звернення у своєму аналізі до трансцендентальної інтерсуб’єктивності Гусерля.

Сучасні спроби інтерпретації

До цього розглядалася переважно аргументація, запропонована у 60–70-ті роки минулого століття. Серед праць, присвячених співвідношен-

ню феноменології та соціології, опублікованих останнім часом, можна виокремити монографію Гарві Фергюсона “Феноменологічна соціологія”. Хоча сам автор уже в передмові до своєї праці зазначає, що не намагається подати якусь радикально нове бачення проблеми¹. Так, подібно до Е.Тиріак’яна, він указує на спорідненість ідей феноменології і класиків соціології, проте так само, як і Дж.Псатас, не настільки категоричний і не намагається віднести їх до “протофеноменології”. Фергюсон шукає точки дотику, спільний методологічний фундамент феноменології та підходів відомих соціологів, нехай і сформульований засобами різнойменних концептів².

Проте назагал аргументація Фергюсона будується на тому, що соціологія і філософія доповнюють одна одну. Тому на соціологію необхідно дивитися “по-філософськи”, а на філософію — “соціологічно”. При цьому філософія не є підґрунтям для соціології і навпаки. Фергюсон пояснює це доволі дискусійне твердження тим, що спільним підґрунтям для соціології і філософії є людський досвід, з якого обидві вони виростають, проте підходять до нього по-різному. Об’єднання цих двох перспектив і має принести дуже плідні результати. Що стосується конкретно феноменології і соціології, то “систематичний взаємозв’язок між феноменологією і соціологією походить з їхньої спільної спрямованості на прояснення природи інтерсуб’єктивності” [Ferguson, 2006: p. 83].

Таким чином, Фергюсон доходить висновку, що соціологія і феноменологія, які мають спільний фундамент для вивчення, мають об’єднати свої пізнавальні можливості. При цьому однією із найплідніших спроб такого об’єднання була система Альфреда Шюца, яка в результаті мала привести до трансформації феноменології в теорію суспільства.

Серед порівняно “недавніх” праць, присвячених уживанню терміна “феноменологічна соціологія”, також слід назвати статтю Іллі Шрубара “Про походження “феноменологічної” соціології” [Srubar, 1984]. Вона заслуговує на окрему увагу не тільки тому, що є однією з небагатьох сучасних праць, присвячених цьому питанню, а й завдяки тому способу аргументації, котрий використовує учений³. Ілля Шрубар не намагається обґрунтувати “феноменологічну соціологію” шляхом приписування класиків до “протофеноменологів” або ж через спроби класифікацій. У своїй статті він широко викорис-

¹ “Мета цієї праці, — пише Фергюсон, — насправді скромна і не претендує на оригінальність. Це не радикалізм нової запропонованої точки зору, а свіжий розгляд усталених позицій” [Ferguson, 2006: p. 13].

² Для К.Маркса і Е.Гусерля, на його думку, характерним є бачення свідомості як “практичної реальності”, що завжди відтворює себе як щось чуже; концепція “колективних уявлень” Дюркгайма дуже схожа з поняттям “природна настанова”; формальну соціологію Зіммеля можна вважати “ейдетичним” розглядом суспільства; ще більше із феноменологією перегукується соціологія Вебера — один із китів розуміючої методології в соціальних науках [Ferguson, 2006: p. 88–90].

³ Застосування Іллею Шрубаром терміна “феноменологічна соціологія” тим більш цікаве, що він працював в Університеті Констанц (Німеччина), де свого часу також викладав Томас Лукман — затятий противник вживання терміна “феноменологічна соціологія”.

товує пізнавальні можливості спадщини Едмунда Гусерля. Аналіз Е.Гусерля був зосереджений на процесі формування смислів і, понад те, на думку Шрубара, він указував на соціальність даного процесу. Відкриття життєсвіту, своєю чергою, дало змогу сформулювати завдання соціології: дослідження процесів смислоутворення в повсякденному житті акторів.

“Якщо соціологія, — доходить висновку І.Шрубар, — у змозі описати соціальну реальність як щось таке, що завжди має смислові структури, тоді вона мусить досліджувати ці структури. ... Гусерль окреслює шлях, акцентуючи увагу на тому факті, що основу конституювання смислу можна знайти в повсякденній практичній реальності життєсвіту, тобто в процесі визначення акторами у повсякденному житті інтерсуб’єктивно валідного смислу. Ця взаємна комплементация соціологічної і філософської перспектив містить істинну основу для внутрішньої спорідненості, із якої виникла “феноменологічна” соціологія” [Srubar, 1984: p. 178].

Аргументація Шрубара стисло виглядає так: він визначає соціологію як теорію значимої соціальної дії, що зосереджена на дослідженні смислотвірної діяльності, і це завдання дає змогу виконати використання феноменологічної методології, вперше розробленої Едмундом Гусерлем. Після нього тими трьома вченими, які хоч і не були чистими соціологами, але справили на соціологічну думку величезний вплив, є Макс Шелер з його концепцією соціального конституювання знання, Гельмут Плеснер з його антропологією і Альфред Шюц з його аналізом повсякденного життя [Srubar, 1984: p. 179].

Ще однією із “сучасних” праць, присвячених можливості “феноменологічної соціології”, її місцю в системі загальної соціологічної теорії, можна вважати статтю Грегорі Бьорда “І знову що таке феноменологічна соціологія?” [Bird, 2009]. Учений пропонує свою класифікацію підходів у визначенні відносин між соціологією та феноменологією. Таких підходів він виокремлює п’ять. “Я знайшов п’ять певних стратегічних підходів, — стверджує Г.Бьорд, — що походять із формоутворювальних дебатів у феноменологічній соціології: асимілятивний стратегічний підхід, коригувальний стратегічний підхід, адаптивний стратегічний підхід, інтегративний стратегічний підхід і відсторонений стратегічний підхід. Ці підходи проранжовано від тих, що відкрито концентруються на інституціональних приписах, до тих, що здебільше зосереджені на способі. Іншими словами, вони проранжовані від текстів, що догоджають соціологічному істеблішменту, до тих, що намагаються дистанціюватися від нього” [Bird, 2009: p. 421].

Отже, перший із підходів він називає “асимілятивним”. Представникам цього підходу, на думку Г.Бьорда, властиве палке бажання, аби “феноменологічна соціологія” була визнана соціологічним істеблішментом, так би мовити, соціологічним мейнстримом. До представників асимілятивного підходу він відносить вже згаданих Дж.Псатаса, Е.Тириак’яна, а також Г.Вагнера.

Другий підхід — “адаптивний”, до нього Г.Бьорд відносить Г.Гарфінкеля і Дж.О’Ніла. “Адаптивність” цього підходу полягає в тому, що методологічну практичність феноменології вони ставлять вище за дисциплінарні суперечності. Головний аргумент у даному випадку: “ми не можемо роз-

різняти заняття соціологією і роздуми про соціологію, позаяк ми можемо розмірковувати про соціологію тільки займаючись нею” [Bird, 2009: р. 430].

Своєю чергою, “коригувальний” підхід є своєрідною сумішшю перших двох. За твердженням Грегорі Бьорда, він є найгнучкішим з усіх п’яти підходів. Саме цим пояснюється те, що до нього Г.Бьорд відносить уже згаданих у першому випадку Е.Тіріак’яна і Г.Вагнера. Проте куди цікавіше те, що до “коригувального” підходу вчений відносить П.Бергера і Т.Лукмана з їхнім “Соціальним конструюванням реальності”. Він стверджує, що імплікацією їхньої праці була неантагоністичність феноменологічної соціології і сприяння визнанню її соціологічним істеблїшментом. Це тим паче цікаво, що П.Бергер і Т.Лукман є зятятими противниками самої можливості феноменологічної соціології¹.

Четвертий підхід Г.Бьорд назвав “інтегративним”. Відмітною рисою цього підходу він називає те, що його представники не так зорієнтовані на соціологічний істеблїшмент, оскільки вважають соціологію остаточно не сформованим, іще відкритим проектом. До цього підходу вчений відносить, першою чергою, також раніше згадуваних у нашій статті Дж.Гіпа і Ф.Рота, які говорять про “множинні соціології”, а також Е.Армстронга, який у своїй статті “Феноменологофобія” [Armstrong, 1979] стверджує, що соціологія є наукою без меж і все ще продовжує своє формування. Сам же підхід названий Г.Бьордом “інтегративним”, оскільки його представники стверджують, що “феноменологічна соціологія” є сумішшю феноменологічної філософії і соціології. Таким чином, на думку Бьорда, цей підхід одночасно розділяє сфери філософії і соціології і об’єднує їх у рамках феноменологічної соціології.

І, зрештою, до п’ятого — “відстороненого” — підходу вчений відносить Г.Вагнера, котрий, як уже зазначалося вище, воліє говорити не про “феноменологічну соціологію”, а про “соціальну феноменологію”. З тієї самої причини сюди можна віднести Г.Найсера, котрий замість терміна “феноменологічна соціологія” говорить про феноменологічний підхід у соціальних науках [Neisser, 1959]. Крім того, до цього підходу Бьорд відносить Моріса Натансона. “Якби Натансон був “професійним” соціологом, ми могли б сказати, що він належить до відстороненого підходу, але він філософ, який обстоює “феноменологію соціальних наук”” [Bird, 2009: р. 436]². Виходить, що до відстороненого підходу Г.Бьорд відносить тих авторів, які досліджують проблеми “феноменологічної” соціології, однак не використовують сам цей термін.

Свою спробу класифікації Г.Бьорд завершує твердженням, що так чи інакше всі згадані вчені досліджували проблеми “феноменологічної соціології”. Він визнає, що дисциплінарні й інституціональні спори з цього

¹ Тут я не викладатиму їхню аргументацію, оскільки такий розгляд вартий окремої статті. Зазначу лише, що почасти через таке некоректне віднесення П.Бергера і Т.Лукмана до адвокатів “феноменологічної соціології” стаття Г.Бьорда не була добре сприйнята серед феноменологів. В особистих бесідах німецькі представники феноменологічного підходу характеризували цю статтю Г.Бьорда як “малопрофесійну”.

² Див.: [Natanson, 1973].

приводу завжди точитимуться в соціології, проте закликає до того, щоб вони не заступали головне завдання вчених — вивчення соціальних феноменів. Можна підсумувати, що для Г.Бьорда питання правомірності вживання терміна “феноменологічна соціологія” не викликає сумніву і він однозначно виступає “за”. Понад те, це питання, на його думку, має бути другорядним.

Висновки

Отже, які висновки можна сформулювати на підставі наведеного аналізу? Як зазначалося на початку статті, головною її метою був розгляд аргументації тих учених, котрі застосовують термін “феноменологічна соціологія”. Це питання тим важливіше, що саме використання цього терміна є індикатором методологічної позиції вченого (включно з некритичним сприйняттям).

Ми розглянули головні спроби аргументації вживання терміна “феноменологічна соціологія”, об’єднавши умовно подібні між собою. До першої групи потрапили спроби знайти близькі методологічні позиції між класиками соціології і прихильниками феноменологічного підходу. Найрадикальнішу спробу в цьому ключі здійснив Е.Тіріак’ян.

До другої групи можна віднести тих, хто здійснює переформулювання предмета соціології під феноменологічним кутом зору. Згідно з однією версією, переформулювання предмета соціології як науки про повсякденне життя не лише відрізняє “феноменологічну соціологію” від традиційної, позитивістської соціології, а й підходить до вивчення даного повсякденного досвіду розрізняють “феноменологічні соціології” між собою. За іншою версією феноменологічна соціологія спрямована на дослідження смислотвірної діяльності і являє собою застосування спадщини Е.Гусерля для розв’язання соціологічних проблем.

До третьої групи аргументації можна віднести спроби оголосити “феноменологічною соціологією” систему Г.Гарфінкеля, тобто етнометодологію, котра, на думку деяких учених, є найповнішим утіленням феноменологічного підходу в соціальних науках.

До четвертої групи можна віднести соціологів, які намагаються подавати свою аргументацію через побудову класифікацій. Так, Дж.Гіп і Ф.Рот окреслюють чотири типи феноменологічних соціологій залежно від акцентованості аналізу — від аналізу соціальних дій і до дослідження структур життєсвіту. При цьому вони побічно перетинаються у своїй аргументації з представниками другої і третьої груп, адже вирізняють феноменологічні соціології залежно від предмета аналізу, а також називають однією із феноменологічних соціологій проект Г.Гарфінкеля.

Головною проблемою можна визначити те, що фактично всі академічні обговорення і спори з приводу використання терміна “феноменологічна соціологія” точилися у 60-ті й 70-ті роки минулого століття. Це легко виявляється за роками видання релевантних статей і монографій. Однак остаточно або широко визнаної відповіді так і не було знайдено. Останніми роками проблематичність цього терміна вже не викликає надто бурхливих і частих суперечок. Учені або використовують цей термін, або воліють уника-

ти його. Порівняно недавні праці (наприклад, Г.Фергюсона) не привносять жодних нових формулювань або свіжої аргументації, це радше спроба підсумувати вже наявні точки зору з даного питання (як Г.Бьорд). У результаті сучасна англо-американська спільнота соціологів переважно використовує термін “феноменологічна соціологія” і при цьому не надто соромиться і зазвичай уже не обтяжує себе тим, щоб обґрунтувати можливість “феноменологічної” соціології (див., напр.: [Aspers, 2009]).

Водночас “континентальна” соціологія, передусім німецька, продовжує наполягати на неможливості існування “феноменологічної соціології”. На їхній аргументації слід спинитися в рамках окремої статті. На завершення цієї розвідки наголошу, що відсутність дискусії про методологічну можливість й евристичну доцільність існування “феноменологічної соціології” є одним із симптомів тієї теоретичної кризи, в якій нині перебуває феноменологічна методологія. Адже проблема теоретичного становлення і подальшого розвитку категоріально-поняттєвого апарату феноменологічної парадигми в соціальних науках уже не є нагальною навіть для переважного числа тих, хто відносить себе до прихильників феноменологічної орієнтації.

Джерела

Бурлачук В. Интеллектуальные уловки феноменологической социологии / В. Бурлачук // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2008. — № 4. — С. 97–118.

Кебуладзе В. “Структури життєсвіту” на перетині трансцендентальної феноменології та феноменологічної соціології. Післямова / В. Кебуладзе // Структури життєсвіту / А. Шюц, Т. Лукман. — К.: Укр. центр духов. культури, 2004. — С. 540–548.

Руткевич Е. Феноменологическая социология П. Бергера / Е. Руткевич // Социологические исследования. — 1990. — № 7. — С. 119–127.

Филипсон М. Феноменологическая философия и социология / М. Филипсон // Новые направления в социологической теории. — М.: Прогресс, 1978. — С. 204–217.

Шульга О. Типологія категоріально-поняттєвого апарату феноменологічної соціології / О. Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 4. — С. 119–131.

Armstrong E.G. Phenomenologophobia / E.G. Armstrong // Human Studies. — 1979. — Vol. 2, № 1. — P. 63–75.

Aspers P. The Second Road to Phenomenological Sociology: Socioontology and the Question of Order [Electronic resource] / P. Aspers. — 2009. — Access mode : http://mercatus.org/sites/default/files/publication/WP0942_Phenomenological_Ontology.pdf.

Bentz V.M. Experiments in Husserlian Phenomenological Sociology / V.M. Bentz // Studies in Symbolic Interaction 17: 1995. — P. 133–161.

Berger P. On existential phenomenology and sociology (II) / P. Berger // American Sociological Review. — 1966. — Vol. 31. — P. 259–260.

Berger P. The social construction of reality / P. Berger, T. Luckmann. — Garden City; N. Y.: Doubleday, 1966.

Best R.E. New Directions in Sociological Theory? A Critical Note on Phenomenological Sociology and Its Antecedents / R.E. Best // The British Journal of Sociology. — 1975. — Vol. 26. — P. 133–143.

Best R.E. On Phenomenology and “Phenomenological” Sociology. A Reply to Edward G. Armstrong / R.E. Best // The British Journal of Sociology. — 1978. — Vol. 29, № 1. — P. 121–124.

- Bird G.* What is Phenomenological Sociology Again? / G. Bird // *Human Studies*. — 2009. — № 39. — P. 419–439.
- Bruyn S.* The Human Perspective in Sociology / Bruyn S. — N.J.: Prentice Hall Inc, 1966.
- Bühl W.* Phänomenologische Soziologie / Bühl W. — Konstanz: UVK, 2002.
- Circourel A.* The social organization of juvenile justice / Circourel A. — N. Y.: John Wiley & Sons, 1968.
- Dallmayr F.* Phenomenology and social science: an overview and appraisal / F. Dallmayr // *Explorations in Phenomenology* / in D. Carr, E. Casey (eds.). — Den Haag: Martinus Nijhoff, 1973.
- Douglas J.* Understanding everyday life / Douglas J. // J. Douglas (ed.). *Understanding Everyday Life*. — Chicago: Aldine Publishing Company, 1970. — P. 3–44.
- Ferguson H.* Phenomenological Sociology. Insight and Experience in modern Society / Ferguson H. — London: Thousand Oaks; New Dehli: Sage Publications, 2006.
- Garfinkel H.* The Origin of the Term “Ethnomethodology” / Garfinkel H. // R. Turner (ed.). *Ethnomethodology*. — Selected Readings: Penguin Books, 1974. — P. 16–17.
- Heap J.L.* On phenomenological sociology / J.L. Heap, Ph.A. Roth // *American Sociological Review*. — 1973. — Vol. 38, № 3. — P. 354–367.
- Holzner B.* Comments on Heap and Roth “On Phenomenological Sociology” / B. Holzner // *American Sociological Review*. — 1974. — Vol. 39, № 2. — P. 286–289.
- Holzner B.* Reality Construction in Society / Holzner B. — Cambridge: Schenkman Publishing Company, Inc, 1968.
- Kaufmann F.* Methodology of the Social Science / Kaufmann F. — N. Y.: Humanities Press, 1944.
- Kolaja J.* On existential phenomenology and sociology (I) / J. Kolaja // *American Sociological Review*. — 1966. — Vol. 31. — P. 258–259.
- McLain R.* The Postulate of Adequacy: Phenomenological Sociology and the Paradox of Science and Sociality / R. McLain // *Human Studies*. — 1981. — Vol. 4, № 2, Apr.–Jun. — P. 105–130.
- Natanson M.* Phenomenology and social sciences / Natanson M. — Northwestern University Press, 1973. — P. 464.
- Neisser H.P.* The Phenomenological Approach in Social Science / H.P. Neisser // *Philosophy and Phenomenological Research*. — 1959. — Vol. 20, № 2, Dec. — P. 198–212.
- O’Neill J.* Phenomenological Sociology / J. O’Neill // *Canadian Review of Sociology and Anthropology*. — 1985. — № 22. — P. 748–770.
- Psathas G.* Alfred Schutz’s Influence on American Sociologists and Sociology / G. Psathas // *Human Studies*. — 2004. — Vol. 27, № 1. — P. 1–35.
- Psathas G.* Phenomenology and Sociology / G. Psathas // *Theory and Research*. — Washington (D.C.): Center for Advanced Research in Phenomenology & University Press of America, 1989.
- Rafky D.M.* Phenomenology and Socialization: Some Comments on the Assumptions Underlying Socialization Theory / D.M. Rafky // *Sociology of Religion*. — 1971. — Vol. 32, № 1. — P. 7–20.
- Review Sociology, Ethnomethodology, and Experience: A Phenomenological Critique / by Mary F. Rogers Review by: Helmut R. Wagner // *Social Forces*. — 1985. — Vol. 64, № 2. — P. 518–519.
- Smith D.E.* The social construction of documentary reality / D.E. Smith // *Sociological Inquiry*. — 1974. — № 44 (4). — P. 257–268.
- Srubar I.* On the Origin of “Phenomenological” Sociology / I. Srubar // *Human Studies*. — 1984. — № 7. — P. 163–189.
- Srubar I.* Phänomenologie und soziologische Theorie / Srubar I. — Konstanz: VS-Verlag für Sozialwissenschaften, 2007.

Tiryakian E. Existential Phenomenology and the Sociological Tradition / E. Tiryakian // American Sociological Review. — 1965. — Vol. 30, № 5, Oct. — P. 674–688.

Tiryakian E.A. Reply to Kolaja and Berger / E.A. Tiryakian // American Sociological Review. — 1966. — Vol. 31. — P. 260–264.

Vierkandt A. Die Überwindung des Positivismus in der deutschen Soziologie der Gegenwart / A. Vierkandt // Jahrbuch für Soziologie. — 1926. — № 2. — S. 66–90.

Vierkandt A. Gesellschaftslehre: Hauptprobleme der philosophischen Soziologie / Vierkandt A. — Stuttgart : Enke, 1923.

Wagner H.R. Phenomenology and contemporary sociological theory: The contribution of Alfred Schutz / H.R. Wagner // Sociological Focus. — 1969. — P. 73–86.

Wagner H.R. Sociologists of phenomenological orientations: Their place in American sociology / H.R. Wagner // The American Sociologist. — 1975. — № 10. — P. 179–186.

Wagner H.R. The influence of German phenomenology on American sociology / H.R. Wagner // The Annals of Phenomenological Sociology. — 1976. — № 1. — P. 1–29.

Wagner H.R. The scope of phenomenological sociology: Considerations and suggestions / H.R. Wagner // Phenomenological sociology: Issues and applications / in G. Psathas (ed.). — N. Y. : John Wiley & Sons, 1973. — P. 61–87.

Wagner H.R. Types of Sociological Theory: Toward a System of Classification / H.R. Wagner // American Sociological Review. — 1963. — P. 735–742.

Wolff K.H. Phenomenology and sociology / Wolff K.H. // A history of sociological analysis / in T. Bottomore, R. Nisbet (Eds.). — N. Y. : Basic Books, 1978. — P. 499–556.